

Alguns noms de les cavitats a la roca en la toponímia eivissenca

per Enric Ribes i Marí

Alguns termes topogràfics freqüents en la toponímia són encara ben vius en la llengua catalana i no mereixen altre comentari, com *cova*, *balma*, *caverna*, *clot*, *barbacana*, *cocó*, etc. Joan Coromines ja n'ha parlat prou en un interessant treball filològic¹ i no es tracta de ser reiteratiu. L'objecte d'aquest article són precisament les denominacions que tenen algun grau de *raresa*, les que no tenen una correspondència coneguda en la llengua catalana en l'actualitat, o han sofert, amb el temps, canvis de significat que les han fet opaques. Vegem-ne alguns casos.

a) El mot 'forn' en la toponímia

En la majoria dels casos, quan trobam el mot *forn* en un topònim, se sol correspondre amb l'existència, més o menys propera, d'un forn de pega, de calç o d'encreta. En d'altres ocasions, simplement es tracta de topònims metafòrics, perquè la forma d'una roca recorda la d'un forn, etc. No són aquests casos, els que ens interessin, però, sinó aquells altres en què no hi ha cap correspondència, ni real ni imaginària, del mot *forn* amb el que avui entenem com a tal, un lloc clos dins el qual es produeix calor per la combustió de llenya, carbó, gas, etc.

A Eivissa hi ha alguns topònims d'aquest tipus: *les Puntetes del Forn* i *la Cova de les Puntetes del Forn*, *el Forn d'en Roig* (a la costa de la Cala) i *el Caló del Forn* i *la Cova del Caló del Forn*

(prop de l'Illot del Renclí). A la Conillera, Cosme Aguiló² ha registrat també una *Cova del Forn*. I fins i tot a l'illa germana, Formentera, tenim un *Penyal del Forn*,³ prop del Racó de l'Anfosol, que podria pertànyer a la mateixa sèrie toponímica. Tots els topònims eivissencs tenen en comú la seua relació amb alguna

cova, balma o barbacana. En el cas de la Cova de les Puntetes del Forn, hi ha una cova de dimensions considerables. En canvi, la Cova del Caló del Forn és, més aviat, una barbacana, un sortint de roca dels que només poden servir per aixoplugar d'una ruixada, i això mateix és el Forn d'en Roig, prop de les Formigues. Desconec la Cova del Forn de la Conillera, però sembla difícil que en aquesta illa hi hagi hagut mai un forn i el topònim torna a anar lligat a una cova. En el cas de Formentera, el Penyal del Forn és un illot situat just davant la Regana de l'Alga, un altre topònim ben significatiu, puix que el mot *regana* indica, molt sovent, una encletxa, vertical o no, i la zona és de pedra de marès. És probable que hi hagi —o hi hagi hagut— alguna barbacana a la costa, prop d'aquest illot, potser a la mateixa Regana de l'Alga, que és una zona de

2 Cosme AGUILÓ ADROVER, *Mapa toponímic dels illots de les Pitiüses*, 2 làms. 100 x 070 (Inca, Universitat de les Illes Balears-Govern Balear, 1989).

3 Vegeu Cosme AGUILÓ ADROVER, *Mostra toponímica del litoral de les Pitiüses*, a la revista «El Mirall», núms 25 i 26 (Palma de Mallorca, Obra Cultural Balear, 1989); Juan B. COSTA, *Guia náutica «Polaris». Península, Balears y Canarias* (Formentera, 1989), p. 434; i Joan COLOMINES I PUIG, *Formentera* (Palma de Mallorca, Govern Balear, 1992), p. 52, si bé Colomines parla del *Penyal d'en Forn*.

La Cova de les Puntetes del Forn.

1 Joan COROMINES, *Lleures i converses d'un filòleg* (Barcelona, Club Editor, 1971), ps. 31-40.

El Forn d'en Roig, una zona estratificada i balmada prop de les Formigues.

seques situada entre el Penyal del Forn i el Racó del Marès o de les Pedreres.

La relació del mot *forn* amb l'existència de coves o barbacanes té la seua explicació. El Diccionari Català-Valencià-Balear⁴ registra el mot *forna* 'cova petita, forat en una roca' com a propi de la Vall de Cardós. Però qui deixa clar l'origen del mot és Coromines⁵ en un extens article sobre la paraula *forn*. Ja en el llatí clàssic hi havia els mots FURNUS 'forn', FURNAX 'fornal' i FURNIX 'volta, cúpula, buada', «mots probablement emparentats entre ells i provinents d'una mateixa arrel»; *forna* és un dels derivats d'aquesta família de mots llatins, i del qual Coromines ens documenta també el masculí en diversos topònims: *Coma-lo-forno* (Boí), *Forna* (l'Assafor), *lo Forn de Cortinos* (Escàs d'Assua), *Forns* (Isàvena), *los Fornons de Pu* (Orrit, Ribagorça), i els nombrosos *Fornols* de Cadí, del Conflent, del Cantal i de la Matarranya. En tots aquests casos hi ha covetes o balms. La família llatina de FURNUS no només ha deixat rastres en català, sinó en mossàrab (*forno*), en castellà (*furnia* 'sima, concavidad subterránea vertical', 'sumidero o agujero por donde se escurren

las aguas' i 'bodega bajo tierra', a les Antilles, Astúries i Andalusia respectivament), en portuguès (*furna* 'cova, caverna', 'cavitat en un penyal, roca sortint que forma abric'), en gallec (*furna* 'caverna, gruta a les penyes marines'), etc. Els topònims eivissencs pertanyen, sense cap dubte, a aquesta mateixa sèrie. Pel que fa a l'etimologia de les formes amb *forn*, segons Coromines,⁶ «farem bé de no excloure altres varietats de la mateixa idea etimològica, sense perdre de vista que per al sentiment romànic tot el grup FURNUS/FURNIX/FURNAX havia format un complex compacte ja i inseparable».

La inexistència, en llengua catalana, de derivats d'aquest complex romànic fora de la toponímia o del petit reducte de la Vall de Cardós i, en canvi, l'enorme extensió geogràfica que abasten els topònims d'aquesta sèrie i els derivats en altres llengües romàniques fan pensar que ens trobam davant noms de lloc de formació antiga, i pel que fa a les Pitiüses segurament anterior a l'arribada dels catalans, que potser trobaren formes mossàrabs com *forno* i les degueren adaptar a la seua llengua, encara que per a ells resultàs incompreensible parlar de *forns*

on només hi havia coves. Aquesta opacitat dels topònims amb *forn* explica repeticions tautològiques tan freqüents en els noms de lloc: dir *la Cova del Forn* és, doncs, com dir *la Cova de la Cova*.⁷ I a Mallorca hi ha, també, alguns topònims com *la Cova del Forn*, semblants als eivissencs.⁸

b) *Calders i calderes*

En un article anterior⁹ ja parlàrem del topònim de l'Illa d'Encalders, que relacionàvem quasi amb tota seguretat amb les basses que hi ha a la Punta de l'Illa d'Encalders i a l'Illa

7 Enric MOREU-REY, *Els nostres noms de lloc* (Palma de Mallorca, Editorial Moll, 1982), ps.162 i 163, exposa un reguitzell de duplicacions tautològiques en la toponímia catalana.

8 Informació oral de Cosme Aguiló.

9 Enric RIBES I MARÍ, *L'Illa d'Encalders: el curiós origen d'un topònim eivissenc*, a la revista «Eivissa», núm 22 (Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 1992), ps. 44-47. He d'aprofitar l'ocasió per esmenar una informació d'aquell article: sí que hi ha algun rastre d'un *Calders* a Eivissa, però només de pas. Isidor MACABICH LLOBET, a la seua *Historia de Ibiza*, vol. III: *Cròniques siglos XIII i XIV* (Palma de Mallorca, Impta. de Francisco Soler Prats, 1936), ps. 9 i 18, ens ha documentat un tal «Bgr. de Caldres, cavaller», que el 15 d'abril de 1299 signa com a testimoni, a Mallorca, l'acta de constitució de la Universitat d'Eivissa; i pocs dies després, trobam de nou en Berenguer de Caldres, cavaller mallorquí, a Eivissa, ara com a enviat reial encarregat de cobrar una «cisa gran e poderosa». Sens dubte és el mateix personatge que ens ha documentat Joan MARÍ CARDONA, *Illes Pitiüses*, vol. III: *Formentera* (Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 1983), p. 5, «llochthinent del Rey» que en octubre de 1302 reclama els delmes reials per la fusta, la pega i l'orxella que s'extreia de Formentera. La *Gran Enciclopèdia de Mallorca*, s.v. *Calders, Berenguer*, només en diu que aquest cavaller mallorquí va viure entre els segles XIII i XIV i que va ser llochthinent reial de Mallorca. Les seues estades a Eivissa, per tant, degueren ser escasses i esporàdiques, i no justificarien de cap manera la creació d'un topònim com el de l'Illa d'Encalders, que per altra banda s'explica molt bé per la topografia del lloc.

4 Vegeu DCVB, s.v. *forna*.

5 Vegeu DECLC, s.v. *forn*.

6 *Ibid.*

mateixa, i que fèiem derivar d'una forma llatina IN CALDARIIS 'als bassals'. Es tracta, sens dubte, de les basses més grans de tota la costa nord d'Eivissa, i potser de tota l'illa. Però hi ha, encara, dos topònims més, a la nostra illa, que poden pertànyer a la mateixa sèrie. Un d'ells, sens dubte. Es tracta de *la Caldera*, un petit punt de la costa nord, a la part de llevant de la Cala d'en Serra. El lloc és inequívoc: hi ha un clot a la roca, just vora la mar, quasi perfectament rodó, que sempre és ple d'aigua, encara que la mar vagi buida. Evidentment deriva del mot llatí CALDARIA, bé que potser mitjançant la forma catalana *caldera* i una metàfora relativament recent. Possiblement, doncs, no es tracta d'un topònim tan antic com el de l'Illa d'Encalders, però cal incloure'l, evidentment, dins la mateixa sèrie. Tenim, també, els topònims associats de *l'Escull de la Caldera* o *l'Illot de la Caldera*, una

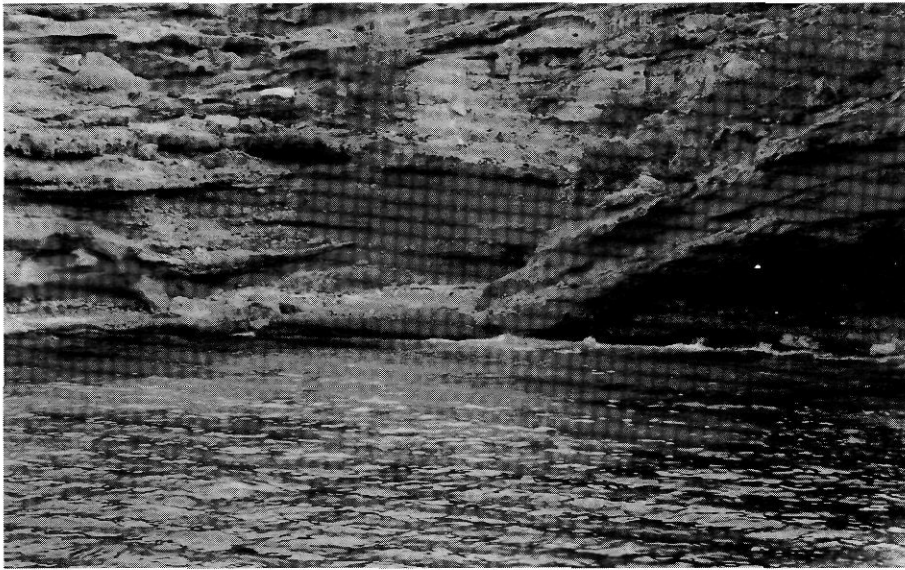
Punta de l'Illa d'Encalders. Avui quasi tota la punta està urbanitzada, cosa que fa impossible observar-ne bé la topografia. Segons un pescador de Sant Carles, en Vicent Casetes, el nom procedeix del vell costum de tenyir els fils de les xarxes i dels ormejos de pesca, activitat que es duia a terme, amb calderes, en aquesta punta. Si és aquest l'origen del topònim —que encara no he pogut contrastar prou— no seria de la mateixa sèrie que *la Caldera* i *l'Illa d'Encalders*. Però també cal considerar que el topònim podria ser previ a aquesta activitat.

c) *Les berengueres*

Al nord de l'illa d'Eivissa hi ha dos petits punts de la costa que els pescadors coneixen amb el nom de *na Berenguera* i que deuen constituir una altra sèrie toponímica, ben curiosa i interessant encara que sigui reduïda. De fet, no tenim constància

senten alguna coincidència. A la costa de llevant de la Cala d'en Serra hi ha una punta que rep el nom de *na Berenguera*, prop de la Caldera. A la part de ponent d'aquesta punta, orientada cap al nord, hi ha un clot a la roca, més petit que el de la Caldera, però de formes ben arrodonides. Potser està a un metre d'altura sobre la mar, i sol contenir aigua, si bé la mar només hi arriba quan va moguda. A una altra punta que rep el mateix nom, *na Berenguera*, just a ponent de la boca de tota la cala de Portinatx, de roca calcària, tota la superfície està erosionada i presenta una multitud de puntes i concavitats molt rodones; els clots més grans són d'uns dos palms de diàmetre. També solen contenir aigua de la mar, però no sempre, a causa de l'evaporació. En canvi, aquests clots solen emetre una intensa fortor que prové de les sals que s'hi dipositen.

Quina explicació poden tenir aquests dos topònims? Sembla ben senzill. Alcover i Moll¹¹ registren una accepció antiga del mot *berenguera*: recipient de terra o de metall per fer-hi deposicions excrementícies. Sembla que antigament l'orinal era de vidre i la berenguera de terra, però com que l'ús era el mateix aviat es confongueren els seus significats. A Eivissa també tenim documentada aquesta accepció medieval del mot, en un document de 1410:¹² «...ell testis estava davall de sota e lo dit Bernat Cocorella estava de dalt, e per alguns forats que havia en lo sostre de la dita cambra lo dit Bernat

El Caló del Forn, prop de l'Illot del Renclí. La cova, que es veu a la dreta, és més aviat una balma.

roca que just sobresurt de la mar, just davant la Caldera.

Un altre topònim, ja més dubtós com a integrant d'aquesta sèrie, és el de la Punta de les Calderes, a la part de tramuntana de la platja del Canar. Es tracta d'una punta també poblada de cocons allargats, molt més petits, però, que les basses de la

de cap altre topònim semblant fora d'Eivissa.¹⁰ Els prenoms *Berenguer* o *Berenguera* eren ben freqüents a l'Edat Mitjana, i els tenim ben documentats a Eivissa des dels segles XIII i XIV. Però ultra la possibilitat d'un origen antropònimic que sempre cal considerar, els dos punts costaners eivissencs pre-

10 Cosme AGUILÓ, *La toponímia de la costa de Felanitx* (Felanitx, Ajuntament de Felanitx, 1991), p. 89, parla d'un lloc anomenat *na Berenguera* als Llombards, però segons la informació oral que em proporcionà ell mateix es tracta d'un antropònim, puix que *Berenguer* era el llinatge d'un propietari de la finca a l'Edat Mitjana.

11 Vegeu DCVB, s.v. *Berenguera*.

12 Joan MARÍ CARDONA, *Illes Pitiüses*, vol. V: *Santa Maria d'Eivissa* (Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 1985), p. 16.

La Caldera. Just al seu davant, l'Escull de la Caldera sobresurt un poc de l'aigua.

Cocorella gitava sobre lo llit de ell testis totes les sutziatats e berengueres de ory».

La relació entre la *berenguera* 'orinal' i els dos noms de lloc esmentats sembla evident. Per tant, es deu tractar de dos topònims medievals d'origen metafòric, que després s'haurien personalitzat, amb l'article *na*, com passa a molts altres topònims que no tenen cap relació amb antropònims: *na Plana*, *n'Esquena d'Ase*, *na Borda*, *n'Alta*, etc.

d) *Les sobalmes*

És un terme topogràfic que no sol aparèixer en els diccionaris i que és present a la nostra toponímia. Alcover i Moll¹³ el registren amb el significat antic de 'cova' i, modernament, no-

més a Eivissa, amb el significat de 'porció de penya plana i molt superficial dins la mar, que la cobreix amb poc gruix d'aigua'. Jo mateix¹⁴ n'he recollit una variant semàntica 'pedra o roca buida'. A Eivissa tenim *les Sobalmes dels Desesperats*, prop de l'illa Murada, *les Sobalmes dels Cingles dels Clots Negres*, prop de na Xemena, i *el Sobalme*, prop de les Torretes, a la costa de Corona. Els pescadors no solen tenir consciència del significat del mot *sobalma*, i els topònims solen correspondre a fronts rocosos quasi verticals on la mar ha erosionat la part més baixa, de forma que presenten una concavitat just arran de mar, bé que no gaire pronunciada. En el cas de Corona el topònim potser correspon més a l'accepció habitual del mot *tenassa* 'penya o roca plana i superfi-

cial, dins la mar'; accepció que a Eivissa és més aviat rara, ja que la paraula *tenassa* sol designar una classe de roca, de pedra morta o argilenca, bona de rompre.

El mot *sobalma*, segons Coromines,¹⁵ és un compost del prefix *sots* (< llatí SUBTUS) i de *balma* 'cavitat sota la roca', «mot d'origen pre-romà i d'etimologia incerta, potser indoeuropea, si bé a penes és possible de precisar si es formaria en cèltic, en lúgur o en sorotàptic (l'antiga llengua del poble dels cementeris d'urnes, les *Urnenfelder*)»,¹⁶ més aviat aquest i no el primer». Coromines, a més, registra *sospalma* al sud i al nord del País Valencià, i la forma que usam a Eivissa, *sobalma*, al Maestrat i Mallorca. Segons l'eminent lingüista, aquest mot no és mai 'cova' o 'caverna' sinó 'balma poc fonda' en uns llocs i 'vessant de muntanya força pendent' a d'altres.

13 Vegeu DCVB, s.v. *sobalma*.

14 Enric RIBES I MARÍ, *Aportació pitiüsa al Diccionari Català Valencià Balear* (Eivissa, Institut d'Estudis Eivissencs, 1991), s.v. *sobalma*.

15 DECLC, s.v. *balma*.

16 El parèntesi és meu.

ENRIC RIBES I MARÍ